

آسیب شناسی عزاداری برای امام حسین علیه السلام و راهکارهای آن

لیلا رحمنی^۱

چکیده

یکی از آیین دینی و مذهبی شیعیان ، آیین عزاداری برای امام حسین علیه السلام است که اهمیت بسیاری در جامعه شیعی دارد و خود باعث استحکام و وحدت افراد میباشد. در واقع واقعه عاشورا صحنه ی بزرگ جبهه حق علیه باطل بوده است که همین ویژگی راز جاویدانی آن و الگو بودنش میباشد. عزاداری برای امام حسین علیه السلام از آن جهت حائض اهمیت است که خود دارای آثار فراوانی میباشد که این آثار تماماً در جهت کمال انسانی است. در طول تاریخ ظالمان و مستکبران همیشه به دلیل ماهیت ظلمستیزی عاشورا با آن مخالف بودند؛ ارزش معنوی و انسان ساز و اصلاح گر عاشورا موجب گردیده است که آسیب‌های زیادی از دوست و دشمن به آن وارد شود. عاشورا دارای بعدش کلی و بعد ماهیتی است این آسیب ها هم جنبه ماهیت و محتوایی حادثه عاشورا و هم جنبه شکلی آن را مورد هجوم قرار داده است. در شرایط امروز دسترسی دشمنان نیز برای تغییر مفاهیم و ماهیت ارزش های متعالی مثل عاشورا بیشتر شده است. جنبه عاطفی و تراژدیک حادثه عاشورا به بعد ملکوتی، عاشقانه و عقلانی آن غلبه پیدا کرده است.

کلید واژه ها: آسیب شناسی، امام حسین علیه السلام، عزاداری، راهکار

^۱ طلبه سطح دو حوزه علمیه شهید مطهری، کرج، laylarp723@gmail.com

مقدمه

بدون شک برگزاری مراسم عزاداری امام حسین علیه السلام یکی از شاعر شیعیان محسوب می‌شود که در طول تاریخ توانسته ارزش های مکتب تشیع را حفظ نموده و از نسلی به نسل دیگر منتقل کند؛ همانطور که در روایت وارد شده امام حسین علیه السلام عامل بقای حقیقت اسلام است. از این بابت بوده است که مکتب اهل بیت علیه السلام، که حقیقت اسلام بوده و اسلام حقیقی در آن تجلی دارد، توسط امام حسین علیه السلام باقی می‌ماند. بقایی مکتب به مجالس و عزاداری ها و توجه به امام حسین علیه السلام بوده و هست، اما در کنار اهمیت برگزاری این مجلس، که در واقع فرصتی است برای آشنایی بیشتر با مکتب امام حسین علیه السلام و حقایق دین به شکل عمومی و مسائل مربوط به امامت به صورت خاص، باید توجه داشت که مسائل فرهنگی جانبی اینگونه مجالس، باید به گونه‌ای باشد که با ارزش‌ها و آرمان‌های امام حسین علیه السلام سازگار باشد و معیارها و موازین اسلامی هیچ گونه منافای نداشته باشد. در سیره ائمه علیهما السلام برنامه‌ای که هرگز در هیچ شرایطی ترک نشد، برپایی عزا برای امام حسین علیه السلام بود مجالس عزای حسینی نه تنها نام سیدالشهدا را پر آوازه نگه داشته، بلکه سبب ماندگاری پیام اسلام عزیز شدند؛ و توصیه آنان نیز این بوده که در هر زمان و مکان این عزاداری ها به شکل و روش صحیح آن انجام شده و مانع آسیب رساندن به آن توسط دشمنان بوده است.

الف) مفهوم شناسی

۱- آسیب شناسی

آسیب در لغتنامه ها به معنای صدمه، ضربه، شکست و نقص آمده است.^۱ «آسیب‌شناسی، مطالعه علمی آسیب‌ها، بیماری‌ها و اختلالات است. آسیب‌شناسی، موقعیتی و یا حالتی زیست‌شناختی است که در آن یک ارگانیسم از عملکرد صحیح و یا مناسب منع شده است^۲». باید دانست که «اصطلاح آسیب‌شناسی در همه رشته‌های علوم اعم از کابردی، پایه، تجربی، طبیعی، انسانی، به کار گرفته شده و به تبع آن در ادبیات دینی نیز بیش از یک سده است که مورد توجه اصلاح‌طلبان مسلمان قرار گرفته است^۳». در واقع آسیب شناسی راهی است برای آنکه جلوی انحرافات و کج روی های دینی گرفته شود و همواره دین در مسیر متعالی خود جاری شود و سبب رسیدن انسان به کمال مطلوبش گردد.

^۱ دهخدا، لغتنامه دهخدا، ذیل واژه آسیب و معین، فرهنگ معین، ذیل واژه آسیب

^۲ آ. اس، فرهنگ پیشرفته آکسفورد، ص ۹۲۸.

^۳ اسفندیاری، آسیب شناسی دینی (پژوهشهایی درباره اسلام شناسی و جامعه شناسی)، ص ۷.

۲- امام حسین علیه السلام

امام حسین علیه السلام، فرزند امام علی علیه السلام و فاطمه زهرا سلام الله علیها، فرزند پیامبر اسلام صلی الله و علیه و آله، هستند. ایشان امام سوم شیعیان میباشند و در نظر ایشان واسطه ی بین خلق و خداوند از بابا توسل هستند. ایشان در روز دهم محرم در برابر اشقیا و ستمگران زمان خود، تمام قد ایستادند و با تمام وجود و با هرآنچه داشتند از اهل بیت و یاران خود استقامت ورزیدند و در نهایت به شهادت رسیدند.

۳- عزاداری

عزاداری در بسیاری از لغتنامه ها به معنای "سوگواری، زاری، عزاپرستی، اشتغال به سوگ، مصیبت، تعزیت" آمده است.^۱ اما در اصطلاح دینی میتوان گفت «عزاداری واژه ای آیینی است که در سوگ و عزای بزرگان دین، از جمله معصومان علیهم السلام و به ویژه امام حسین علیه السلام انجام می شود. عزاداری، با انگیزه های دینی مانند ابراز محبت به معصومان و اظهار غم و اندو در مصیبت آنان و در قالب مجالس و مراسمی مشخص برگزار می شود. با نظری به آیات و روایات روشن می شود که عزاداری و برپایی مجالس عزا نه تنها با قرآن مخالفت و ناسازگاری با مبانی دینی مسلمانان را ندارد، بلکه از مصادیق شعایر الهی، مودت و محبت به اهل بیت علیهم السلام و مبارزه با ظلم و ستم می باشد که در قرآن به آن ها سفارش شده است. در واقع واژه عزاداری، واژه ای است آیینی که نشان دهنده رفتار و مراسم خاصی است که در مواقعی بخصوص توسط اقوام و ملل گوناگون انجام می شود.^۲ البته باید توجه نمود که هر قوم و مللی با توجه به آداب و رسوم مختص به خود برای بزرگان دین سوگواری و عزاداری میکنند.

ب) فلسفه عزاداری

عزا در لغت به معنای "صبر و شکیبایی" کردن بر هر چیزی که انسان از دست می دهد^۳ و نیز به «معنای "خوب صبر کردن"، "صبر کردن در مصیبت" و "سوگ و مصیبت" است.^۴ در عربی «عزیک فلانا» یعنی او را دلدار و تسلی دادم و «احسن الله و عزا ک» یعنی خداوند تو را صبر نیک دهد.^۵ بر

^۱ معین، فرهنگ فارسی معین، ذیل واژه عزاداری

^۲ سایت <http://fa.wikifeqh.ir/>

^۳ ابن منظور، لسان العرب، ج ۹، ص ۱۹۵-۱۹۸

^۴ دهخدا، لغت نامه دهخدا، ج ۱۰، ماده عزا

^۵ ابن منظور، همان، ج ۹، ص ۱۹۶

این اساس «عزاداری مراسمی است که برای آرامش بخشیدن به فرد یا افراد داغدیده برگزار می شود؛ برای این منظور روشهای متعددی کاربرد دارد مانند: همدردی کردن زبانی با فرد داغدیده، گریه کردن همراه با فرد داغدیده، شنیدن غم و غصه های فرد داغ دیده، یادآوری داغ های دیگران به ویژه داغ های بزرگان دینی و تاریخی و غیره. در جوامع مختلف، عزا اداری معمولاً در قالب مراسم جمعی در چند مرحله زمانی سوم، هفتم، چهلم و با آدابی مخصوص برگزار می شود و روی هم رفته تأثیر بسیار شگرفی در آرامش بخشیدن به افراد داغدیده دارد»^۱

«افزون بر مراسم عزاداری، دو عامل "گذشت زمان" و "فراموشی" به یاری فرد داغدیده می آید و اندک اندک او را از هیجان های ناشی از غم دیدگی می رهند»^۲

«عزاداری در عرف عام به دو معنا اطلاق می شود: الف) داغدیدگی و عزاداری شخصی و بالفعل؛ ب) مراسم عزادار که به صورت سنتی برای بزرگان دینی و دیگران برگزار می شود. این دو، از دیدگاه روانشناسی کاملاً متفاوت هستند. داغ دیدگی واقعی امری است غیر اختیاری و افراد داغدار از مدار زندگی عادی خارج می شوند و باید به تدریج به زندگی عادی برگردند. اما مراسم عزاداری، کاملاً اختیاری و برنامه ریزی شده است و بخشی از برنامه های زندگی عادی افراد محسوب می شود»^۳. با آرام شدن افراد داغ دید، مراسم عزاداری نیز به پایان میرسد و در سالهای بعد مراسم یادبود برای شخص از دنیا رفته برگزار می شود که دلیل آن تسکین افراد داغ دیده به تنهایی نیست بلکه بیشتر برای یادبود و زنده نگهداشتن نام آن شخص میباشد؛ از این جهت کاملاً مشخص می شود که افرادی که طول زندگانی خود، افرادی تأثیرگذار بوده اند در زمان نبودشان نیز با برگزاری یادبود برای آنان نه تنها یادشان بلکه راه و رسمشان زنده نگهداشته می شود؛ در خصوص عزاداری برای امام حسین علیه السلام نه تنها نام و یاد وی را با تکرار هرساله زنده نگهداشته می شود و باعث تسلی دل ائمه علیهم السلام میود بلکه از آن جهت که راه امام حسین و اتفاقات شهادت ایشان بسیار تأثیرگذار بوده، این عزاداری دارای تأثیرات و فلسفه خاص خود است. در واقع به دلیل همین آثار است که افراد در عزای امام حسین علیه السلام شرکت میکنند و یکدیگر را تسلی می دهند»^۴

^۱ کاویانی، روان شناسی عزاداری، ص ۳۴۱-۳۴۷

^۲ همان، ص ۳۴۷

^۳ همان، ص ۱۱

^۴ امام محمد باقر علیه السلام در پاسخ به یکی از اصحاب که پرسیده بود: عزاداران امام حسین علیه السلام چگونه به یکدیگر تسلیت بگویند؟ چنین فرمود: « یقولون: عظم الله اجورنا بمصابنا بالحسین)علیهالسلام و جعلنا و ایاکم من الطالبین بشاره مع و الیه الامام المهدی من آل محمد (صلی الله علیه و آله...». و به یکدیگر چنین می گویند: خداوند

ج) آثار عزاداری برای امام حسین علیه السلام

عزاداری امام حسین علیه السلام، با آنکه غم و اندوه بسیاری برای شرکت کنندگان به همراه دارد و هریک به شیوه های مختلف به عزاداری و شیون می پردازند؛ اما این مراسم از جهت روانی تأثیری مثبت و شگرف در آنها دارد. آنان غمگین می شوند به دلیل مظلومیت، به دلیل معنویت و غمی از تجربه می کنند که از جنس غم های دنیوی نیست که جسم آنان را بیازارد بلکه غمی معنوی دارند که روح آنان را زلال و قلبشان را آم می کند. غمی را تجربه میکنند که منشاء حرکت است و منشور اجتماعی افراد را افزایش میدهد. غمی که از درونشان شعله میکشد تا به آرمانهای امام حسین علیه السلام برسند و فریاد ظلم ستیزی و فساد گریزیشان بلند و بلندتر شود.^۱

«از این رو کسانی که حضور در مجالس عزاداری امام حسین علیه السلام را تجربه کردند، هرگز از تکرار و استمرار آن دل زده نمی شوند، در حالی که بی گمان در هیچ مجلس یادبود و بزرگداشت دیگری وضع بدین گونه نیست. حال باید دید که چرا عزاداران حسینی به شکل خودخواسته در مجالس سوگواری امام حسین علیه السلام پا میگذارند. جامعه سیاه بر تن می کنند و سر و سینه می زنند، اشک میریزند و... بی گمان پاسخ به این پرسش خود می تواند بیانگر چرایی عزاداری برای امام حسین علیه السلام باشد. اساساً پاسخ را باید در مهر و محبت به امام حسین علیه السلام جستجو کرد، تا در ژرفای احساسات و عواطف عزاداران راه یافت»^۲. در این خصوص رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم فرمودند: «ان لقتل الحسین حراره فی قلوب المومنین لاتبرد ابداً»^۳ «برای شهادت امام حسین علیه السلام در دل های مومنان، حرارتی است که هرگز سرد و خاموش نمی شود»؛ لذا میتوان گفت محبت، عشق، و علاقه پشتوانه ی برگزاری مراسم عاشورا میباشد؛ اما این موضوع تنها جنبه عاطفی این مراسم است در حالی که برگزاری عزا برای امام حسین علیه السلام فرصتی مغتنم است تا همگان با نهضت بزرگ امام حسین علیه السلام آشنا شوند و از زوایای مختلف به آن نگاه کنند و بتوانند درسهای بزرگ و تصمیمات ارزشمند بگیرند. چرا این نهضت دارای ابعاد، کارکردها و آثار

پادشاهی ما را در مصیبتمان در باره حسین علیه السلام عظیم گردانده و ما و شما را از زمره کسانی قرار داده که به خونخواهی او همراه با ولی خدا، امام، مهدی آل محمد علیه السلام قیام می کنند. جعفر بن محمد بن قولویه القمی، کامل الزیارات، صص ۳۲۵ و ۳۲۶

^۱ ر.ک: کاویانی، روانشناسی عزاداری، صص ۳۵۰-۳۵۱

^۲ مطهری، قیام و انقلاب مهدی عج، صص ۱۲۲-۱۲۳

^۳ نوری طبرسی، مستدرک الوسائل،

هدف وجود عزاداری و ظرافت های مخصوص آن جاهل باشند و رعایت حدود نکنند، نمی توانند نتیجه ی درخوری از مجالس خود بگیرند. آری، یکی از دلایل مهمی که مبلغان فرهنگ عاشورا، به طور کامل نتوانستن نقش خود را ایفا کنند و آموزه های اصلاحی و احیا گرایانه قیام عاشورا را باز تاب دهند، همین موضوع است.

بانیان مجلس حسینی به منظور بالا بردن میزان اثر بخشی مجالس و بهره وری بیشتر از نعمت عزاداری و نیز جلوگیری از ورود هرگونه آفت و آسیب، بایستی برخی مسائل رعایت کنند از جمله رعایت اخلاص در عمل و پرهیز جدی از چشم و همچشمی و ریا و خودنمایی که آفت هر عمل عبادی عبادی است. زیرا عزاداری عبادت است و قوام عبادت به خلوص نیت است و بدون نیت خالصانه این فعالیت ها ثمر چندانی برای انجام دهندگان آنها نخواهد داشت و دیگر اینکه تلاش کنند عمل خود را از هر جهت صحیح انجام دهند و بیش از آنکه به زرق و برق و تدارکات مادی مجالس و جنبه های ظاهری آن بیندیشند، به محتوا کیفیت آن فکر کنند و در انتخاب سخنرانان و ذاکران نکونام دقت داشته باشند، تا ضایع کننده اوقات و نیروهای مالی و انسانی نشوند. از گویندگانی دعوت کنند که از مراتب علم و فضل و پارسایی برخوردار و پایبند به اصول اخلاقی باشند، و بتوانند معارف و احکام اسلام و اهداف والای حسینی را به خوبی تبیین کنند. به هر کسی اجازه مداحی ندهند و به فرموده عالم ربانی آیت الله میرزا جواد آقا ملکی تبریزی: «کسی را برای خواندن مصیبت دعوت کنند که با تقوا و در خواندن مصیبت راستگو باشد» مسئول هیئت بایستی به شدت از مداح محوری و اکتفا به مداحی صرف بپرهیزد، چراکه مداحی های امروز فقط بیان احساسات است، در حالی که دین اسلام تنها احساسات نیست، پس باید در مجالس عزاداری حتماً سخنران باشد و احکام و مسائل مربوط به دین و زندگی مردم و وقایع عاشورا بیان شود، وگرنه با مداحی صرف، هیچ امیدی نمی توان به این مجالس داشت. پس مداح محوری ممنوع و بلکه مداحی باید در سایه مجلس وعظ و اندرز و... باشد.

از دیگر نکات ضروری این است که مسئول هیئات، باید مجالس را در ساعت مقرر و مناسب برگزار کنند، و از طولانی کردن مجالس و سلب آرامش همسایگان به شدت بپرهیزند و نکته مهم دیگر آن که بانیان مجالس عزاداری باید به نظرات و هشدارهای مراجع عظام تقلید توجه کافی را به نمایند.

۵- عموم مردم عزادار

توده مردم هم در قبال مجالس عزاداری مسئولیت دارند، که در هر مجلس حاضر نشود. امروز خیلی ها به اسم امام حسین علیه السلام و مجالس عزا به پا کردن، به دنبال سود جویی خود هستند؛ بسیاری به همین اسم، این مجالس با برکت را تبدیل به مجالسی نمودند که جز لهو و لعب چیزی از آنها عاید مردم نمی شود. اگر مردم دیدند که در مجلسی که به نام امام حسین علیه السلام و عزاداری

ایشان بر پا شده منکرات صورت می‌گیرد، مثلاً مطالب بی‌پایه و اساس گفته می‌شود یا برخی حرکات نادرست و غیرمنطقی مثال اعمال خرافاتی انجام می‌پذیرد، بر آنها واجب است که امر به معروف و نهی از منکر کنند و باید با دوری از این مجالس باعث بی‌رونقی و تعطیلی آنها بشوند. نکته دیگر اینکه مردم باید تابع دستورات علما و مراجع عظام تقلید باشند و از اعمالی که مراجع عظام آنها را حرام میدانند و یا جایز نمی‌شمردند، دوری گزینند. استاد مطهری، عامه مردم را در مقابل ورود تحریفات، مسئول دانسته و می‌فرماید: «یک سلسله مسائلی است که احتیاج به درس خواندن ندارد، منطق و فلسفه نمیخواهد، بلکه فطرت سلیم می‌خواهد، که همه آن را دارند، فطرتشان این مسائل را درک می‌کند.^۱» بنابراین مردم نباید خیال کنند که فقط گویندگان مسئول هستند و آنها هیچ مسئولیتی ندارند، «برای اینکه اولین چیزی که گفتنش حرام است عموماً یا غالباً استماع و شنیدنش نیز حرام است، مثلاً غیمت، آوازخوانی به باطل و استهزاء، پس اگر دروغ گفتن در مصیبت حرام است، شنیدن و استماع آن هم حرام است؛ ثانیاً خداوند در قرآن می‌فرماید: «...وَأَجْتَنِبُوا قَوْلَ الزُّورِ^۲». به طور کلی عامه، مصرف کننده این کالا هستند، اینها اگر این کالا را که غالباً خودشان می‌دانند تقلبی از مصرف نکند، عرضه کننده آن را عرضه نمی‌کند؛ عیب قضیه این است که عامه حتی مشوق هم هستند.^۳» مطهری در بیان دیگری می‌فرماید: «دیگر این تمایلی است، که صاحب مجلس‌ها و مستمعین، به گیرندگان مجلس دارند، مجلس باید بگیرد و باید واویلا شود، روضه خوان بیچاره می‌بیند که اگر بنا شود هرچه می‌گوید از آن راستها باشد مجلسش نمی‌گیرد و همین مردم هم دعوتش نمی‌کنند، ناچار یک چیزی اضافه می‌کند، این انتظار را مردم باید از خودشان بیرون کنند» پس به طور کلی تحریفات و آسیب‌ها منکراتی هستند که در بازگویی قیام امام حسین علیه السلام و عزاداری‌ها رسوخ کرده و نهی از منکر واجب است، و همه مردم وظیفه دارند با آن مبارزه کنند.

نتیجه‌گیری

"آسیب شناسی عزاداری امام حسین علیه السلام" از آن جهت حائض اهمیت است که نه تنها این آیین به عنوان یکی از آیین‌های مذهبی شیعیان قلمداد میشود بلکه شخص امام حسین نیز دارای جایگاه ویژه‌ای میباشد از این رو که ایشان شخصیتی بودند که با توجه به مقتضای زمانه خود به مبارزه علنی با ظالمان و ستمگران زمانه خود پرداخته‌اند از این رو ایشان به عنوان اسوه و الگوی

^۱ مطهری، حماسه حسینی، ج ۱، ص ۱۱۶-۱۱۷

^۲ حج: ۳۰

^۳ مطهری، حماسه حسینی، ج ۲، ص ۱۹۸-۱۹۹

مبارزه آشکارا با فساد شنماخته میشوند و چه بسا بسیاری از انسان های ستم دیده از قیام ایشان الگو گرفته و در برابر ستم زمانه خود خاموش ننشسته و قیامی را راه اندازی کرده اند؛ اما باید توجه داشت که کسانی هستند که به دلیل همین ، در صدد برهم زدن نظم این قیام هستند و همواره به دنبال تحریف و منحرف کردن این مسیر خدایی هستند؛ از این رو همواره در تلاش هستند لذا لازم و ضروری است که شیعیان با بینشی قوی و دانشی بسیار به مقابله با دسیسه هایی که به اسم دین به آن ضربه میزنند، پردازند؛ در واقع عزاداری برای امام حسین علیه السلام آثاری چون: زنده نگه داشتن نهضت عاشورا، معرفی الگوهای راستین، تعلیم معارف دینی و ایجاد معرفت در جامعه ، به همراه دارد؛ که با برپایی مجالس سوگواری، یادآوری مصائب، گریستن و گریاندن، تشویق شاعران، میسر میشود؛ اما آسیبهای بسیاری در این عزاداری وجود دارد همچون: غلو کردن، طرح یک جانبه سیمای معصوم، استفاده از موسیقی های مبتذل، برخورد کاسبکارانه و از این دست که برای مقابله با آن، همگان باید با نگاهی تیزبینان و مسولانه در پی رفع این آسیبهها باشند.

فهرست منابع

• قرآن

• نهج البلاغه

۱. ابن منظور، لسان العرب، تصحيح امين محمد عبدالوهاب و محمد الصادق العبيدي، بيروت، دارالحيا التراث العربي، ۱۴۱۶ق.
۲. اسفندياري، محمد، آسيب شناسی دينی (پژوهشهایی درباره اسلام شناسی و جامعه شناسی)، قم، انتشارات صحيفه خرد، ۱۳۸۴.
۳. آ. اس. هورنای، فرهنگ پيشرفته آکسفورد، موسسه نشر جهان دانش، تهران، چاپ نهم، ۱۳۸۲.
۴. حر عاملی، محمدبن الحسن، وسائل الشيعه، قم، نشر ذی القربی، بی تا.
۵. خمینی، روح الله، صحيفه نور، تهران، نشر سازمان مدارک فرهنگي انقلاب اسلامي، ۱۳۶۹.
۶. داوودی، سعيد، مهدي رستم نژاد، عاشورا، بی جا، بی نا، ۱۳۸۴.
۷. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، تهران، موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۳.
۸. صدوق، محمد بن علی، الامالی، تهران، کتابچی، ۱۳۷۶.
۹. عاملی، سيد شرف الدين، فلسفه شهادت و عزاداری حسين ابن علی عليه السلام، ترجمه علی صحت، تهران، انتشارات مرتضوی، ۱۳۵۱.
۱۰. عمید، حسن، فرهنگ عمید، تهران، چاپخانه سپهر، ۱۳۶۳.
۱۱. الفيومی، احمدبن محمدبن علی، المصباح المنیر، بی جا، موسسه دارالحجره، ۱۴۰۵ق.
۱۲. قولويه القمي، جعفر بن محمدبن، کامل الزيارات، تحقيق الشيع الجود القيومي، لجنة التحقيق، موسسه نشر الفقاهه، ۱۴۱۷ق.
۱۳. کاويانی، محمد، روان شناسی عزاداری، تهران، مرکز چاپ و نشر مجمع جهانی اهل بيت عليهم السلام، با مشارکت نشر شاهد، ۱۳۸۱.
۱۴. کلینی رازی، ابو جعفر محمدبن يعقوب، اصول کافی، قم، نشر دارالحديث، ۱۳۸۷.
۱۵. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، قم، موسسه الطبع و النشر، ۱۳۶۸.
۱۶. محمدی ری شهری، محمد، اهل البيت في الکتاب و السنه، قم دار الحديث، ۱۳۷۵.
۱۷. محمود، سيد محسن، مسائل جديد از دیدگاه علما و مراجع تقليد، قم، علمی فرهنگی صاحب الزمان (عج)، ۱۳۹۲.

۱۸. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، تهران، انتشارات صدرا، ۱۳۸۸.
 ۱۹. مطهری، مرتضی، حماسه حسینی، تهران، انتشارات صدرا، ۱۳۸۸.
 ۲۰. مطهری، مرتضی، قیام و انقلاب مهدی عج، تهران، انتشارات صدرا، ۱۳۸۳.
 ۲۱. معین، محمد، فرهنگ معین، تهران، انتشارات زرین، ۱۳۸۲.
 ۲۲. مکارم شیرازی، ناصر، رستم نژاد، مهدی، داودی، سعید، عاشورا، قم: مدرسه الامام علب بن ابی طالب (علیه السلام)، ۱۳۸۶
 ۲۳. نوری طبرسی، میرزا حسین، لولوء و مرجان، تهران، چاپخانه حیدری، ۱۳۷۵.
 ۲۴. نوری طبرسی، میرزا حسین، مستدرک الوسائل، بیروت، موسسه آل البيت الاحیاء التراث، ۱۴۰۸ ق.
 ۲۵. هاشمی نژاد، سید عبد الکریم، درسی که حسین علیه السلام به انسانها آموخت، تهران، فراهانی، ۱۳۵۱.
- سایت ها
۱. <http://fa.wikifeqh.ir/>
- مجلات
۱. سخنرانی مقام معظم رهبری، ۶۷/۷/۲۵
 ۲. مجله هیأت ماهنامه تخصصی رزمندگان اسلام، شماره ۹